15· ՁԵՐՄԱԿ ՎԱՆՔԸ

Մեծկերաք մօտ, աւերակ (Թորոս Ագբար Բ· էջ 153 (Բիւզանդիոն 1900 Թ· 1127)։

16· Ս· ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Սրուանձտեանց Փաշավանք պիւղի մերձ կը գտնէ այս վանքը, որ ընդարձակ վանք մը եղած է եւ չենք գիտեր թէ ինչ պարագաներու տակ ամայացած (Թորոս Ագբար Բ· էջ 153, համմա· Բիւզանդիոն 1900, Թ· 1001, 1907, Թ· 3145)։

Կարծեմ Փաշավանք անունը պէտք է ուղղել հետեւելով Երեւանեանի Բաշաղակի (համմա· Պոմ· Զարսանճապէ, էջ 210)։ Բաշաղակ ունէր Ս· Սարգիս անուն եկեղեցի մը (անդ էջ 321)։

17· Ս· ՅՈՒՊԻՏԱՅԻ ԵՒ Ս· ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Մատոան պիւղի մերձ վանք–եկեղեցիներ (Թորոս Ագբար Բ· էջ 153, Երեւանեան, Պոմ· Զարսանճապէ, էջ 196 եւ 320, Բիւզանդիոն 1900, Թ· 1008 եւ 1907, Թ· 3145։

18· Ս· ՅՈՒՍԻԿԻ ՎԱՆՔԸ

Ղազնգեղի մօտ կը գտնուէր ժամանակին Ս· Յուսիկ անունով կիսաւեր վանք–եկեղեցի մը (Թորոս Ագբար Բ· էջ 154, Երեւանեան, Պոմ· Զարսանճապէ Հյց, էջ 201 եւ 320, Բիւզանդիոն 1907, Թ· 3145)։

19· Ս· ՊՕՂՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Զարսանճապէ Հոշէ պիւղին մէջ կը տեսնուի Ս· Պօղոս վանք–եկեղեցի մը (Թորոս Ագբար Բ· էջ 153, Երեւանեան, Պոմ· Զարսանճապէ Հյց, էջ 320։ Բիւզանդիոն 1907, Թ· 3145)։

20· Ս· ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Համանուն երկու վանքեր կը գտնուին Զարսանճապէ նահանգին մէջ, մէկը հիմնուած Ագչով (Սըչով) պիւղին մէջ եւ միւսը Պախչէ պիւղի մերձ։ Երկուքն ալ չատոնց աւերակոտի վերածուած (Բիւզանդիոն 1900, Թ· 3145)։

21· ՍԻՐՈՒՆԲԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի Մեծկերտ կամ Մեծկերտ գաւառի մէջ։

«Ի թուին ՉԺԶ ի — 1467 — ի սուրբ ուխտս Սիրունքարի ի գաւառիս Մեծկերտաւ ընդ հովանեաւ սուրբ Յակորայ ձեռամբ բազմամեղ ղրչի Մարգարէ սուտ անուն կրաւնաւորի» կը գրուի Աւետարան մը, երբ վանքին առաջնորդն էր Տէր Սահակնոս եւ միաբանքին գոյ Պօղոսներ, Կիրակոս, Ալքսիանոս եւ Յովհաննէս (Ակինեան, Հաւք· Ցիշատ· Երեւան Թ· 298)։ Իսկ ապա «Գրեցաւ Չայնաքաղս ի թուիս ՉՂԳ — 1494 — ի վանս որ կոչի Սիրունքարի վանք ի գաւառն սուրբ Յակորայ... ձեռամբ Գրիգոր արեղիս» (անդ, էջմիածին Թ· 2428)։ Սակէ չատ առաջ եւ նոյն խորդէն տարի մը վերջ 1468ին հոս կը գրուի Յայսմաւուրքը մը· «Գրեցաւ սուրբ մատեանս ի ձեռն Մարգարէ կրաւնաւորի, ի գաւառիս Մենծկերտուս ի յանապատն որ կոչի Սիրունքարի ընդ հովանեաւ Ս· Յակորայ ի թվ· Հայոց ՉԺԻ յաշխարհակալութեան Հաւանն բԿԿԸ... Այս եղեւ ի հայրապետութեան Վաղարշապատու Տեառն Ռաւակիսի Ս· էջմիածնի աստուածադիր աթոռոյն, յեպիսկոպոսութեան տէր Սահմանոսի եւ Ծերոյն Տէր Ղազարոյ...» (Թորոս Ագբար, Բ· էջ 377—378)։

Երեւանեան կը տեսնէ Մեծկերտի Ս· Յակոբ եկեղեցին (համմա· Պոմ· Զարսանճապէ Հյց· էջ 176)։

22· ՎԱՌՎԱՌԻԻ ՎԱՆՔԸ [5]

Զարսանճապէ Զորակ պիւղին քով։ Այսքան է այս վանքի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը (Թորոս Ագբար Բ· էջ 153 եւ Երեւանեան, Պոմ· Զարսանճապէ Հյց· էջ 320 (Բիւզանդիոն 1907, Թ· 3145)։

(Շարունակելի։)

Հ· Հ· ՈՍԿԵԱՆ

[5] *Տեղինպ վանքը աե՛ս Ս· Թորոսի վանքը։*

ՀԱՑԿԱԿԱՆՔ

Բ·

1· ԳՈՐԾՈՎ ԱՌՆՈՒԼ, ՍԻՐ ԵՒ ԳՈՐԾ ԿԱՊԵԼ

1· *Ջամն–Կաւսուկի* [2] ճակատամարտէն եաք, ուր սելճուքեան սուլթան Ղիասեատին Քայխուսրաւ Բ·ի (1236—1246) բանակը ջախջախուեցաւ Մոնկոլներէն եւ փոքր Ասիոյ սելճուքեան կայսրութեան երկրին անկումը խոստիւնը վերջ դրաւ, Գրիգոր Ակներցի (= Վարդան, Պատմութիւն Թաթարաց, [Երուսաղէմ], էջ 20, Մաղաքիա Աբեղայ, Պատմութիւն Ազգին Նեստորց [Մոսկուա], էջ 16, Blake & Frye, Grigor of Akanc, [44], l. 73—77) փոքր Ասիոյ պիւսուր քաղաքներու պրաւումը պատմելու առեն կ'ըսէ Թէ Մոնկոլները «գործով առին» Սեբաստիան։

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցիի (Մոսկուա, էջ 166, Վենետիկ, էջ 155) Սեբաստացիները «յառաջագոյն ձեռնտու» եղած էին, բայց ըստ Ասող'ի Ֆարաճի (Chronography, p. 407)՝ «համաձայնեցան Մոնկոլներուն հետ» եւ ըստ Վարդանի (Վենետիկ, էջ 147)՝ «չուտով հնազանդեցան»։

Ibn Bibi [3] *աւելի մանրամասնօրէն կը պատմէ Թէ քաղաքին գաղթը Նեմմուտաին դատաւորներու ընկերակցութեամբ ներկայացաւ մոնկոլ զօրավար Պայչու Նոյնին, որ պինքը ճանչցաւ, երբ իրեն ներկայացուց այն եարլըղը եւ փախան զոր իրեն չնորհած էր խան մը։ Պայչու, իր յարգանս առնոց, քաղքին խնայեց, այսինքն հրաժարեցաւ բնակիչները կոտորելէ եւ մանչերն ու աղջիկները գերի վարելէ, ինչպէս կը գրէ Ասող Ֆարաճ (անդ), բայց քաղաքը երեք օր յարաճ եւ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ հարկատուութեան։*

Գրիգոր Ակներցիի թարգմանիչները [4], «գործով առին» բառերը փոխադարձաբար թարգմանած են by siege եւ muhasere ile վին կը հակասէ պատմագիրներուն ճշդրիտ տեղեկութեանց եւ, հետեւաբար, սխալ է։

2· *Գրիգոր Ակներցի նոյն բառերը գործածած է ուրիշ տեղ մըն ալ· «առին եւ գործով զամուր բերդն գՏավուշ» (Երուսաղէմ, էջ 16, տ· 24—25, Մոսկուա, էջ 7, տ· 19—20, Պլեյք եւ Ֆրայ, էջ 296 [28], տ· 73)։ Ց· Մանանդեան (Քննական Տեսութիւն Հայ ժողովրդի Պատմութեան, Գ, էջ 202), Տաղովրդի Պատմութեան, Գ, էջ 202), Տաղովրդի Պատմութեան, Գ, էջ 202), Տաղ

196 տ· 5· «ԿՒ խայ երդոլ հազիրաև»:

2· 1461ին գրուած յիշատակարանի մը մէջ· «եւ առի զՇարակնոցն եւ զփին եարաղովն» (Լ· Խաչիկեան, Թե դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Մասն Բ, էջ 161):

Լ· Խաչիկեան այս նախադասութեան մէջ եարաղը կը մեկնէ «հանդերձանք»: Աւրպաեւ, եարաղ ունի այս, ինչպէս նաեւ «պիտոյք», «դինուորական պարագաներ», «ինչ որ հարկաւոր է» իմաստները: (Տես Houtsma, Textes relatifs à l'histoire des Seldjouciers, III, p. 18, 28, 66, 91, etc. = Yazlcloğluի թարգմանութիւն Ibn Bibiի):

3· ԹԱՋԱԼ, ՁՍՏԱԼՈՍ

Թաջալ բառին գործածութեան երկու օրինակ միայն ծանօթ է ինծի:

1· 1584ին Բասենի Ծառս պիւղին մէջ ընդօրինակուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, ուր պատմուած է երեւանի պրատումը Օսմանցիներուն կողմէ· «...առաջ քան հասանել փաշային ի քաղաքն Երեւան, Թաջալ ազգն արձակեց ի վերայ քրիստոնէից ազգին» (Վ· Ա· Ցակոբեան, Մաճր ժամանակագրութիւններ, 2, էջ 252, վերջն տող 6 = Էջմիածին, 1952, ԺԱ—ԺԲ, էջ 87):

2· Տիարպեքիրի Ս· Կարապետ եկեղեցին մէկ Ոսկեփորիկին յիշատակագրութեան մէջ· «Ով եղբարք, Թուա· ՌՃԺԵ (= 1666) էր, ապրիլ ամսոյն ԻԶ որ Հրէից մեսիան էկաւ, որ եւ թաջալ եւ Նեռն եւ Գալտի անուանեցին...» (Գ· Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ, էջ 447):

Այս յիշատակագրութեան մէջ յիշուած անձն է Մապաթայ Սեվի, որ ինքզինքը մեսիա յայտարարեց եւ ի վերջոյ իսլամացաւ մահուանէ ազատելու համար: Իսկ թաջալ բառին իմաստը բացայայտ է անոր արուած հոմանիշով՝ Նեռն (գալտի Թեւիւս Թուրքերէն galdy geldi «եկաւ» բառը ըլլայ):

Առաջին յիշատակարանին մէջ գործածուած Թաջալը, զոր Վ· Ա· Ցակոբեան ժողովուրդի մը անունը կարծած է եւ գլխագիրով տպագրած, թաջալ = Նեռն բառն է՝ ածականաբար գործածուած մահմեդականներուն համար: Հին հայ հեղինակները խլամութեան մարգարէին համար յաճախ գործածած են «կարապետ Նեռին» բացատրութիւնը:

Թաջալ Թեթեւօրէն ազատագրուած ձեւն է արաբերէն dajjāl-ին, որ իսլամական վարդանանութեան առասպելական մէկ անձնաւորութիւնն է, տեսակ մը Նեռն, որ պիտի գայ երբ աշխարհի վախճանը հասնի:

Աւրար պատմագիրներն ու աշխարհագիրները իր մասին կը պատմեն զանազան առասպելներ, բայց ամէնքն ալ համաձայն են թէ dajjāl-ը հրէչային կերպարանք մը ունի, թէեւ երբեմն կը տարբերին անոր ինքնութեան եւ նկարագրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ այն վայրին մասին ուր պիտի երեւայ (աւելի մանրամասնութեանց համար տես Encyclopédie de l'Islam, s. v. (B. Carra de Vaux):

Աւանդութիւններէն ոմանց մէջ dajjalին ամբողջական անունն է al-masīh al-dajjāl, որ կը համապատասխանէ ասորերէն mesīhā daggālā-ին, այսինքն «սուտ մխիայ»ին կամ «սուտ Քրիստոս»ին (հմմտ· Մատթ· ԻԴ, 24), քրիստոնէական Նեռին: (R. Bell, The Origin of Islam in its Christian environment, p. 202).

Ճատալոսը ուրիշ մէկը չէ քան թաջալը, եւ յունարէնէ փոխառեալ բառ մըն է Թուրքերէնի եւ Թուրքերէնէն ալ հայերէն բառաններուն մէջ:

Ճատալոս կազմուած է dajjālին մէջ ձայնի տեղափոխութեամբ եւ յունարէն –ոս մասնիկին յաւելումով (հմմտ· καλλικάντζαρος եւ Թրք· Karakoncolos):

Թուրքերէնի մէջ ճատալոս կը նշանակէ «չաուշօս, խառնակիչ, նենգարան, պռոտոկոլօս, չաղլաթան», իսկ ծեր կիներու համար գործածուած պարագային «մեգերայ», այսինքն «զայրացկոտ եւ չար կին»:

Հայերէնի մէջ, ճատալոս ունի գրեթէ բոլոր այս իմաստները եւ, յաւելուածաբար, նաեւ «քիչ մը ահարկու երեւոյթով պառաւ» մը:

4· ՄԱՐՀԱՍԻԱ, ՄԱՐՀԱՍԱ, ՄԱՐԻԱՍԱ

1· Ըստ Վիեննայի Մխիթարեանց թ· 217 ձեռընթերին դրչին, ձեռագրին մէջ ընդօրինակուած Գրիգոր Աստուածաբանի Առ ճարկուածքիւնն գործը գրուած է 1266ին «ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդիայ եւ ի յարհիեպիսկոպոսութեան տեառն Սարգսի Մարիասիայի մեծի...» (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 552ա): Նոյն բառը գործածուած է 1266ին Երզնկա գրուած Ձեռագրի մը հեռեւեալ նախադասութեան մէջ «ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի Մարհասիայի մեծի (Շողակաթ, Վաղարշապատ 1913, էջ 292 տ· 2):

Ցիշուած Սարգիս արքեպիսկոպոսը Երզնկայի նշանաւոր Սարգիս եպիսկոպոսն է, որ 1277ին սպանուած է իր որդւոյն եւ բազմաթիւ ազգականներու հետ:

Հ· Ա֊ճառեան, Հայերէն անձնանունների բառարան, Դ· էջ 425, այս եկեղեցականին յատկացուցած հատուածին մէջ կը գրէ· «Արաբերէն կոչուած մարհասիա, որ է marxaṣa:

մարհասիա արաբերէն չէ, եւ, ինչպէս Պրոֆ· Jean Deny կը գրէ, արաբերէնի մէջ դժուարութիւն չունի մարխասա բառը, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայ «թեմակալ առաջնորդ»ներուն պաշտօնական տիտղոսն էր: Բառարաններու հեղինակներէն ոմանք այս բառը մեկնաբանելու համար ենթադրած են մարմին գոյութիւն ունեցած է Թուրքիոյ մէջ «առաջնորդական մարմին» իմաստով: Կայ մուրախխաս «պատուիրակ» արաբերէն բառը, բայց «առաջնորդ» մը «պատուիրակ» մը չէ եւ անոնք որ մարխասան կը նկատեն մուրախխասին աղաւաղուած ձեւը չեն կըրնար բացատրել թէ բառը ինչո՛ւ իգական է: Կին «առաջնորդ» գոյութիւն ունեցած չէ: Աւշարունի արքեպիսկոպոսին պատրիարքութեան ֆերմանին մէջ գործածուած մուրախխասա բառը անշուշտ մարխասային քերականական ձեւ մը տալու փորձ մըն է: Ըստ Պրոֆ· J. Denyի, մարխասա աղաւաղուած ձեւն է ասորերէն mār-qašīša բառին, որ պիտի նշանակէր «սուրբ (գերապատիւ) քահանայ, կամ, ինչպէս կ'ըսենք այսօր, «հայր սուրբ» կամ «սրբազան հայր»[4]:

մարխասա, հետեւաբար, մուրախխասին աղաւաղումը չէ:

2· Մարհասիա տիտղոսը երզնկայի Սարգիս արքեպիսկոպոսին համար գործածուած կ՚ըլլայ Ibn Šaddadի (Պայպարսի պատմութեան մէջ[5], անդամ մը էջ 56, երեք անգամ էջ 58 եւ չորս անգամ էջ 84, իրրեւ համազօր «կրօնական բարձրաստիճան պետ»ի:

3· Մարհասիա–ի աղաւաղուած ձեւը մահրասայ պահուած է Թաւրիզի անթուակիր մէկ քարոզգիրքին մէջ· «Ով պատուական սուրբ Հաճանայ Թէ վարդապետ ես կամ աբեղայ <,> կաթողիկոս կամ մահրասայ» (Հ· Ա֊ճառեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 6բ, տող 21): Ինչպէս կը Թուի, մահրասան կաթողիկոսէն նուազ բարձր եկեղեցական մըն է, արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոս: Բառը հնչիւններու տեղափոխութեամբ նոյնն է մարհասային հետ:

4· Այս մարհասա բառը գործածուած է իրրեւ տիտղոս կամ պատուանուն Կ· Պոլսոյ Սուլու Մանասթըրի (Սամաթիա) կրօնական պետին (վարդապետ կամ եպիսկոպոս) Գրիգորէին տրուած օսմանեան ֆերմանի մը մէջ, զոր հրատարակած է Պրոֆ· F. Babinger[6]: Ֆերմանին առեղծուածին մէջ (էջ 31) բառը կարդացուած է մարխասա, բայց բնագրին լուսանկարին վրայ կը կարդացուի հ եւ ոչ խ եւ մեկնակարին վրայ կը կարդացուի հ եւ ոչ խ եւ լիմի Բ·ի օրով վերանորոգուած է մեհմեդ Բ·ի օրով տրուած ֆերմանը՝ անփոփոխ ընդօրինակութեամբ:

5· 1248ին մոնկոլ կայսրութեան արեւմտեան սահմաններուն սպարապետ էլճիկիտայ պատուիրակութիւն մը եւ նամակ մը ղրկած է Ֆրանսայի Ս· Լուդովիկոս Թագաւորին, որ այդատեն կը գտնուէր Նիկոսիա (Կիպրոս)· Պատուիրակները իր մէջ այլոց յայտնեցին թէ իր քրիստոնեայ մօրը եւ Malassias անուն սուրբ եպիսկոպոսի մը խորհուրդով մեծ խան կիւյիւք քրիստոնէական մկրտութիւն ստացած էր: Հանդուցեալ Paul Pelliotի հնարամիտ մեկնութեամբ Մալախաս անձնանունն մը չէ, այլ պարզապէս ասորերէն mārhasiā «գերապատիւ սուրբ, սրբազան» (vénérable saint) բառն է, սովորական պատուանունը որ եպիսկոպոսներուն կը տրուէր[7]:

[4] Տես ծան· 3ի մէջ յիշուած յօդուածը:

[5] Baypars tarihi, արաբերէնէ Թուրքերէնի Թարգմանութիւն Մ· Շերեֆետտին Եալթըպայի: Իսթանպուլ, 1941: Արաբերէն բնագիրը չէ հրատարակուած:

[6] Franz Babibger, „Ein Besitzstreit um Sulu Manaster unter Mehmed II. (1473)" (Charisteria Orientalia ի յարգանս Jan Rypkaի (Prague 1956): Ֆերմանը հայերէնի Թարգմանուած է Իսթանպուլի Շողակաթին մէջ, բայց յանձնարարելի է դիմել գերմաներէն բնագրին:

[7] Paul Pelliot, „Les Mongols et la Papauté" (Revue de l'Orient Chrétien, VIII (XXVII), p. 32 & n. 1.

© National Library of Armenia

6· մարհասիա բառին սխալ դրչութիւնն կամ ընդօրինակութիւնն է Թերեւս Մարկատեա բառը, որ իբրեւ յատուկ անուն գործածուած է Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրքին երրորդ հրատարակութեան մէջ (Վենետիկ, էջ 230)։ Հեղինակը կը պատմէ թէ Մանկու խան, Հեթում թագաւորը ընդունելէ ետք, «եդ ի սպասաւորաց իւրոց ընդ թագաւորին գալ յաշխարհ իւր կիլիկիա Մարկատեա[8], որ էր մխալանի, եւ զՊաչոյ»։ Մարկատեա Հեթումին ընկերացած է 1253—1254ին եւ Ս. Լուդովիկոսին ղրկուած պատուիրակութեան անդամ Մալասիանն է։

8· Հետեւաբար, մաղխասա իրականութեան մէջ աղաւաղումն է մարհասային, որ իր կարգին կրճատուած ձեւն է մար հասիա առաբերէն պատուանունին, որ կը տրուէր բարձրաստիճան եկեղեցականներու։ Շահեկան է որ Փոքր Ասիոյ վրայ մոնկոլական տիրապետութեան չրջանին գործածուած այդ բառը ժառանգուած է Թուրքերէն եւ գործածուած ըլլալ կը թուի միայն Հայերուն համար։ Սակայն անրացատրելի ըլլով Թուրքերէն եւ պարսկերէն լեզուներով, արաբական ձեւ մը տրուած է դիւանական պաշտօնատարներու կողմէ, թէեւ միշտ մնացած է անբացատրելի։

Մոնկոլները մար հասիա պատուանունը տրված կրնան ըլլալ իրենց մէջ գործող նեստորական կրօնաւորներէն։

Մարհասիա բառին հայերէնի մէջ գործածութենէն դատելով, իմաստը համապօր է «եպիսկոպոս» կամ «արքեպիսկոպոս» բառին։ Սահեփանոս եպիսկոպոսի Տարեգրութեան մէջ (Վ· Ա· Յակոբեան, Մաթր ժամանակագրութիւններ, Ա· էջ 44) նոյն Սարգիս եպիսկոպոսը կոչուած է «մեծ արքեպիսկոպոս», որ թարգմանութիւնը կ'ըլլայ «մարհասիայի մեծի» բառերուն։

5· ՄԻ՛ ՏԱՍ

Ապու'լ Ֆարաճ 1102ին էմիր Տանիշմենտի կողմէ Մելիտինէի գրաւման առթիւ, զոր սխալմամբ կը վերագրէ Իսմաիլի, կը պատմէ թէ Թուրքերը եւ քրիստոնեաները սոսկալի չարչարանքներու ենթարկեցին քաղաքին տէրը՝ Գաբրիէլը (Ղաւրիլ), եւ յետոյ կինքը տարին Kâtî'â բերդին առջեւ, ուր կը դրա-

[8] Յաճախ անուններու ցանկին մէջ գրուած է Մարկատէ (էջ 264)։

նուէր իր կինը։ Թէեւ Թուրքերը պահանջեցին իրմէ որ իր կնոջը ետ միջնաբերդ յանձնել, Գաբրիէլ իր սառանալական բնաւորութեամբ, խաբեց Թուրքերը։ Իր կնոջը բաւ. «Յանձնէ՛ միջնաբերդը· իսկ հետեւեալ խօսքին իմաստը հասկցիր։ Քանի մը օր առաջ քեզի երիտասարդ մը ղրկեցի որուն անուն է «Mîdâs», այսինքն հայերէն «սէրտ չէ որ յանձնես (բերդը)։ Երբ Թուրքերը իմացան, սպանեցին Գաբրիէլը եւ մարմինը չունեցուն նետեցին (Chronology, p· 237)։

Mîdâs հայերէն «մի՛ տաս» բառն է, որ Մելիտինէի բարբառին մէջ «մի՛ տար» հրամայականին տեղ գործածուած ըլլալ կը թուի։

6· ՈՒՋ ~ ՈՒՃ

ա· «...եւ էլեալք Թուրքմանք յուչէին անկան ի վերայ վերջաւորացն» (Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, վենետիկ, էջ 182–183)։ Այս մասը կը պակսի Մոսկուայի եւ Փարիզի հրատարակութեանց մէջ։

բ· «Իսկ Թուրքն որ կայ ի յՈւճն (Միխայէլ Ասորի, ժամանակագրութիւն, երուսաղէմ, 1870, էջ 479)։ Ֆրանսերէն թարգմանութիւն V. Langlois-ի· «Les Turks qui se trouvaient à Oudj» (*Chronologie de Michel le Grand*, p. 341)։

գ· «Եւ Թուրքն Ուճին գնացին ծածկապէս ի կողմն հիւսիսոյ» (Միխայէլ Ասորի, ժամանակագրութիւն, երուսաղէմ, 1871, էջ 480)։ Ֆրանսերէն թարգմանութիւն Chabot-ի, Chronique de Michel le Syrien III, p. 369). «Et alors les Turcomans pénétrèrent dans la région septentrionale»։ (Հայերէն թարգմանութիւնը համաձայնած է եւ յաճախ չի համապատասխաններ առաբերէն բնագրին)։

դ· «Հեդամ թագաւորն գնաց ի յուճն, հետեւեալ՝ ի ձախին։ (Հեթում Բ· ի Տաթեւու թիւն, Մաթր ժամանակագրութիւններ, Ա· էջ 82, տ· 19–20։

ուչ ~ ուճ Թուրքերէն կը նշանակէ «ծայր», «սահմանագլուխ» եւ, հետեւաբար «ծայրագաւառ»։ Թուրք պետութեանց մէջ այսպէս կը կոչուէին պետութեան սահմանագլուխները, ուր ընդհանրապէս կը փոխադրուէին ռազմասէր եւ անհանդարտ ցեղա-

խումբերը զրացի երկիրներուն մէջ ապականութիւններ կատարելու կամ անոնց պատատակութիւնները արդիլելու համար։ Ուչ ≃ ուեներու պետերը կը կոչուէին ուչ պէկիներ։ Օսմանցիները, սելճուքեան կայսրութեան մէջ ուչ պէկիներ էին։ Նոյն իսկ սուլթան Ելղըրըմ պայեզիտի համար 14–րդ դար) գործածուած է sahib-ül-ucât (ուճերու տէր) տիտղոսը (Halil Inalcïk, Belleten, No 60 p. 641, n. 54)։

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՀՈՑԵՐԸ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ

Ըստ R· Grousset-*ի*

«Ո՛չ մէկ ազգ, ո՛չ մէկ ժողովուրդ ա՛յնպէս յօժարամիտ եւ գուարթագին օգնութեան հասաւ խաչակիրներուն, ո՛րքան Հայերը»։

Գրիգոր ԺԳ· Պապը։

Համբաւաւոր արեւելագէտ *René Grousset*, որ Հայոց ծանօթ է վերջերս հրատարակած իր Հայոց Պատմութեամբ՝ *Histoire de l'Arménie, Paris 1947*. արդէն *1934-1936* թուականներու ընթացքին յաջորդաբար հրապարակած էր երեք ստուար հատորներով մանագիտական գործ մը՝ Պատմութիւն խաչակիրներու եւ երուսաղէմի փրանկ թագաւորութեան։ *Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérousalem. Tome I. L'anarchie musulmane et la monarchie franque. 1934 p. LXII-702. T. II. Monarchie franque et monarchie musulmane, L'equilibre. 1935 p. IV-920. T. III. La monarchie musulmane et l'anarchie franque. Plon, Paris 1936, p. XXXIV-874*։

Խաչակիրներու պատմութիւնը գրել, առանց կիլիկեան Հայ իշխանութեան եւ առաքելական Հայոց մասնակցութեան պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրած ըլլալու, շատ անկատար գործ արտադրած պիտի ըլլար հեղինակ մը։ Այս տեսակէտն աչքի առջեւ ունենալով, Գրուսէ մեր ձեռքը մեկնած է իր ներկայ դարձուցած է Հայերու եւ խաչակիրներու փոխոխ յարաբերութիւնները։ Օգտագործած է եւրոպական, բիւզանդական եւ արաբական աղբիւրներ։ Նկատի առած է նաեւ հայ պատմագիրներու գործերը, որոնք իրեն մատչելի եղած են Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ։ Ինքն թէեւ արեւելագէտ էր, սակայն հայագէտ չէր։ Սակայն այս՝ իր երկին զգալի թերութիւն մը չի բերեր։

Գրուսէ այս երեք մեծածաւալ հատորներու մէջ ընդարձակ էջեր նուիրած է Հայ-փրանկ յարաբերութիւններու մասին, որոնք շատ հետաքրքրական եւ շահեկան նորութիւններ կը պարունակեն, եւ որոնք միանգամայն կարեւոր նպաստ մը կը մատուցանեն Հայ կիլիկեան Պատմութեան։ Գրուսէի խաչակիրներու պատմութեան այդ կարեւոր մասերու ամփոփոյքը կու տայ երիտասարդ ոյժ մը, որ իրեն մասնագիտութիւն ընտրած է Հայ կիլիկեան Պատմութիւնը։

ԽՄԲԱԳՐ·

ՄՈՒՏՔ

«Աստուած կ'ուզէ զայն, Աստուած կ'ուզէ զայն· Deus lo volt!»

Այս աղաղակը — բարձրացած 1095ին, Կլերմոնի ժողովին մէջ, բազմահազար քրիստոնեաներու բերնէն — պատմութեան մէջ նոր դարաշրջան մը կը բանար, ու կը մօտեցնէր Արեւմուտքը Արեւելքին, դանդաղ երկու դար իրարու ընդհարելով։

Կլերմոնի մէջ Ուրբանոս Բ·ի կոչը ա՛յնքան ուժգին արձագանգ գտաւ որ, անմիջապէս խումբ մը, անկազմակերպ, ամբոխէն բաղկացած ճամբայ կ'ելլէր՝ Ս· Երկիրը փըրկելու երազով։ Ասոնք սակայն, բնական է, որեւէ արդիւնք ձեռք բերել կարող չէին· արդէն բոլորն ալ աւար եղան մահուան։

Յաջորդ տարին, 1096–ի ամրան, կազմակերպուեցաւ նո՛ր բանակ մը — 100,000 հեծեալ, 300,000 հետեւակ,—գլուխ ունենալով իրենց Գոտֆրիդ Բույոն, Բաւդուին Ֆլանդրացին, Բեմոնդ, Տանկրէդ, եւ այլն։ Ահա այս առաջին խաչակիր խումբն վիճակուած էր պատիւը՝ Ս· Երկիրը ազատագրելու։

Ասոնք — մաս մը ցամաքէն, մաս մըն ալ ծովէն — հասան Կոստանդնուպոլիս, ուր Ալէքս Կոմնենոս կայսեր հետ դաշինք մը կնքեցին, որուն զօրութեամբ բոլոր ապատա-

© National Library of Armenia